

JOANNA JUTRZNIA

Uniwersytet Jagielloński, Biblioteka Jagiellońska, Kraków, Polska

 <https://orcid.org/0009-0004-5333-4677>

DOI: 10.26106/bcba-w696

FUNERALNE TRADYCJE POLSKICH EMIGRANTÓW
W XIX-WIECZNEJ FRANCJI. NEKROLOGI

Druki ulotne, w literaturze przedmiotu określane również jako dokumenty życia społecznego, efemerydy lub dokumenty chwili, są materiałami o charakterze informacyjnym, normatywnym lub propagandowym. Elementem definiującym, a zarazem determinującym przynależność do tej grupy materiałów jest ich krótkotrwała użyteczność wynikająca z dezaktualizacji zawartych w nich informacji o aktualnych zjawiskach społecznych bądź politycznych. Anonimowe druki ulotne rzadko przekraczają objętość czterech stron. Przykładem mogą być prospekty reklamowe, ulotki o różnym charakterze, zaproszenia, cenniki, plakaty, fotografie oraz omawiane w niniejszym artykule nekrologi¹.

Krzysztof Migoń w artykule *Bibliologia o drukach ulotnych i okolicznościowych* proponuje nieco inną definicję, wskazując na cechy, takie jak niejednoznacznie sprecyzowana objętość, zwartość tekstu dotyczącego życia publicznego, aktualność, okazjonalność, masowość oraz bezpłatne rozpowszechnianie². Ze względu na nieurzędowy charakter druków ulotnych oraz ich niedostępność na rynku księgarskim, istnienie materiałów o podobnym charakterze w bibliotekach i archiwach pozostaje niejednokrotnie dziełem przypadku. Często stanowią one ułamek większej całości, która w zbiorach znalazła się jako dar, na przykład w postaci spuścizny po znanej osobie. Nadrzędnym celem ich archiwizowania jest zachowanie cennego źródła historycznego, służącego między

¹ *Encyklopedia współczesnego bibliotekarstwa polskiego*, kom. red. K. Głombowski, B. Świderski, H. Więckowska, Wrocław 1976, s. 101; *Podręczny słownik bibliotekarza*, oprac. G. Czapiński, Z. Gruska, H. Tadeusiewicz, Warszawa 2011, s. 74.

² K. Migoń, *Bibliologia o drukach ulotnych i okolicznościowych*, [w:] *Druki ulotne i okolicznościowe. Wartości i funkcje. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej, Wojnowice, 8–10 października 2004*, red. nauk. K. Migoń, M. Skalska-Złat, A. Żbikowska-Migoń; przy współpr. E. Herden, Wrocław 2006, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr 2866, s. 16.

innymi w naukach społecznych, historycznych oraz w badaniach genealogicznych. Stają się nośnikami świadomości społecznej, przygotowanym zarówno dla współczesnych odbiorców, jak i tych „oddalonych w czasie i przestrzeni”³. Już Karol Estreicher widział konieczność systematycznego zbierania, katalogowania oraz zachowania druków ulotnych, a także rozumiał ich znaczenie dla historyków. Tak o tym pisał w artykule dotyczącym bibliografii polskiej:

Literatura świstkowa, literatura ćwiartek drukowanych z okoliczności rocznic, imienin, ślubów, literatura świstków kramarskich i jarmarcznych, ma życie efemeryczne [...]. Rozpatrzenie się i w tych pogardzanych, luźnych, zazwyczaj bezpłatnie kursujących kartkach, nasunęłoby uważnemu dostrzegaczowi nie jedną myśl o ogólnym stanie umysłowości kraju, już nie o wykształceniu literackim, ale o rozwoju wyobrażeń i stosunków towarzyskich⁴.

Nekrologi⁵ stanowią element literatury funeralnej, obejmującej teksty poświęcone tematyce śmierci, obrzędów pogrzebowych oraz żałoby. *Słownik języka polskiego* definiuje nekrolog jako informację o śmierci danej osoby, podaną do publicznej wiadomości. Zawiera on także dodatkowe szczegóły, takie jak miejsce i czas uroczystości żałobnych oraz pogrzebu, wyrazy współczucia dla bliskich albo krótką wzmiankę opisującą daną postać i okoliczności śmierci⁶. W *Księdze żałoby i śmierci* definicja jest szersza: jest to ogłoszenie na afiszu lub w prasie, które zawiadamia o zgonie jakiejś osoby. Nekrologiem nazwano także dłuższy artykuł o uroczystym i podniosłym tonie na temat zmarłego, zawierający informacje o jego życiu i działalności, podane w formie analitycznej lub narracyjnej. Konstrukcja wyklucza dyskusję czy krytykę poglądów lub utworów danej osoby⁷. Pamiętajmy, że w początkowych latach polskiej emigracji wydawnictwa efemeryczne, w tym także nekrologi, stanowiły jedyne dostępne na obczyźnie polskojęzyczne druki, odgrywając kluczową rolę w utrzymaniu tożsamości religijnej i narodowej. Głównym celem było nie tylko poinformowanie szerokiego grona odbiorców o śmierci danej osoby, ale także uczczenie pamięci. W tekstach tych szczególnie nacisk kładziono na przedstawienie najważniejszych momentów z życia zmarłego, zwłaszcza wojennej

³ Tamże, s. 16.

⁴ K. Estreicher, *Bibliografia polska XIX-go stulecia*, „Biblioteka Warszawska” 1862, t. 3, s. 517–518; w cytowanych tekstach nie zmodernizowano ortografii i interpunkcji.

⁵ W mojej pracy posługuję się terminem „nekrolog” w odniesieniu do druków wysyłanych do emigrantów, będących zarówno zawiadomieniem o śmierci, jak i zaproszeniem. Natomiast „klepsydra”, powszechnie uznawana za synonim nekrologu, to druk wywieszany na tablicach ogłoszeń w miejscach publicznych, na drzwiach kościołów, cmentarzy. Ma charakter formalny i informacyjny, często przyjmuje standardowy format, zawierając dane dotyczące daty i miejsca śmierci, a także szczegóły ceremonii pogrzebowej, takie jak data, godzina i miejsce uroczystości; zob. J. Kolbuszewski, *Z głębokim żalem... O współczesnej nekrologii*, Wrocław 1997, s. 62–63.

⁶ *Słownik języka polskiego. T. 2, L–P*, red. nauk. M. Szymczak, oprac. haseł A. Bańkowska [i in.], Warszawa 1979, s. 309.

⁷ M. Wańczowski, M. Burzka-Janik, M. Lenart, *Księga żałoby i śmierci*, Warszawa 2009, s. 291–292.

przeszłości, jego osiągnięć, wartości, którymi się kierował, a także wkładu, jaki wniósł w życie społeczności. Były nie tylko formą hołdu, ale także sposobem na kreowanie wzorców moralnych i społecznych, które miały inspirować przyszłe pokolenia. Jak zauważa Iwona Pugacewicz:

Zazwyczaj podkreślano jego [zmarłego] patriotyzm, wychwalano wyznawane wartości, wspominano zasługi na polu bitew i w polityce oraz poświęcenie dla ojczyzny. Ów element retrospektywnego rozpamiętywania w przeszłości bywał nauką i wskazówką przede wszystkim dla zebranych na ceremonii, swoistą próbą ideologizacji ich przyszłych zachowań, wektorem wyznaczającym znad trumny bohatera dalsze koleje losu żałobników. Ten wyrażający się kult zmarłych, w przypadku społeczności emigracyjnej, bardziej był skupiony na aspekcie narodowym niż prywatnym i rodzinnym⁸.

Obszerny zbiór nekrologów znajduje się w Bibliotece Polskiej w Paryżu (dalej: BPP) oraz w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie (dalej: BCzart.). Paryski zasób zaczął powstawać w XIX wieku i stanowi bezcenne źródło, które przetrwało do dzisiaj. To licząca co najmniej dwa tysiące egzemplarzy kolekcja zawierająca zawiadomienia o śmierci najsławniejszych członków emigracji po 1831 roku oraz kolejnych fal emigracyjnych (Wiosny Ludów, powstania styczniowego i innych). Zbiór nekrologów jest ułożony w sposób alfabetyczny, choć nie został jeszcze dokładnie skatalogowany ani paginowany. Większość materiałów stanowią pojedyncze druki, jednakże można również znaleźć druki wieloegzemplarzowe, szczególnie w tęczkach dotyczących rodzin Czartoryskich oraz Mickiewiczów. Gdy były one adresowane do różnych odbiorców, to zazwyczaj zachowywano duplikaty⁹.

Na tym etapie badań udało się odnaleźć około sześciuset druków ulotnych z lat 1831–1871, a wyjątkowy charakter zbiorów podkreśla wpisanie na Listę Pamięci Świata UNESCO¹⁰. Podstawą emigracyjnych zbiorów BPP są nekrologi rozsyłane wśród polskiej emigracji w Paryżu, zawiadomienia o śmierci, zaproszenia na ekshumacje, zaproszenia na nabożeństwa rocznicowe, a także prośby o modlitwy za duszę. Mają najczęściej postać drukowaną lub litografowaną¹¹. Niezwykle rzadko możemy spotkać wersję rękopiśmienną. W zbiorze znajdują się także pojedyncze zdjęcia oraz nekrologi w formie świętego obrazka. Stanowią one świadectwo związków między emigrantami, zarówno prywatnych, jak i służbowych, a także wskazują na istotną rolę paryskiej Biblioteki w życiu kulturalnym i politycznym emigracji.

⁸ I.H. Pugacewicz, *Ceremonie żałobne nie robią się tylko dla zmarłego, bo ten już czuć zaprzestał... – o roli tradycji pogrzebowych i upamiętnianiu zmarłych na emigracji w praktyce dydaktyczno-wychowawczej Szkoły Polskiej na Batignolles*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2019, nr 2 (172), s. 255–273.

⁹ K. Seroka, *Biblioteka Polska w Paryżu (1838–1871)*, Warszawa 2017, s. 81.

¹⁰ *Polskie obiekty na Międzynarodowej Liście Programu UNESCO Pamięć Świata*, UNESCO, <http://www.unesco.pl/komunikacja-i-informacja/pamiec-swiata/polskie-obiekty-na-liscie-pamieci-swiata/> [dostęp: 13.01.2023].

¹¹ *Encyklopedia wiedzy o książce*, kom. red. A. Birkenmajer i in., Wrocław 1971, k. 560–561; *Podręczny słownik...*, dz. cyt., s. 70.

Wśród materiałów znajduje się pokaźna kolekcja nekrologów adresowanych do konkretnych osób. Przekazanie druków do BPP świadczy o chęci zachowania pamięci o zmarłych. Możliwe, że świadome tworzenie tej kolekcji wiązało się z funkcją biblioteki jako centrum dokumentacyjnego polskiej emigracji na obczyźnie oraz z jej głównym przeznaczeniem – pełnieniem funkcji biblioteki narodowej. Planowano, że po odzyskaniu niepodległości zbiory zostaną przewiezione do Ojczyzny¹². Kolekcja od samego początku była budowana w oparciu o dary osób prywatnych i donacje. Dzięki informacjom adresowym zawartym na drukach możemy dziś ustalić, do kogo były kierowane zaproszenia. Zdecydowana większość to Polacy, a wśród nich warto wymienić księcia Adama Jerzego Czartoryskiego (1770–1861) oraz osoby związane z BPP: Karola Sienkiewicza (1793–1860), Władysława Laskowicza (1811–1891), tłumacza i redaktora Feliksa Wrotnowskiego (1803–1871), poetę, satyryka Antoniego Goreckiego (1787–1861) czy pułkownika Józefa Święckiego (1799–1868). Zdarzają się nieliczne przypadki adresatów francuskich, na przykład funkcjonariusz policji Jean-Nicolas Boudeville, który w 1869 roku otrzymał zaproszenie na pogrzeb urzędnika francuskiego w prefekturze Sekwany Teofila Łukomskiego (ok. 1837–1869). W jaki sposób druk trafił do BPP, nie wiadomo¹³. Wśród instytucji, do których wysyłano druki, warto wymienić samą Bibliotekę Polską w Paryżu¹⁴, Szkołę Polską na Batignolles¹⁵ oraz Restaurację Polską (Hotel Racine przy rue Racine)¹⁶.

Doskonałym uzupełnieniem paryskiej kolekcji BPP jest zbiór przechowywany obecnie w BCzart. Te dwie instytucje idealnie się dopełniają, ukazując wzajemne oddziaływania między kluczową siedzibą polskiej emigracji w Paryżu, a najbardziej znaczącą rodzinną emigracyjną, której nestorem był książę Adam Jerzy Czartoryski. Krakowska kolekcja zawiera nekrologi członków emigracyjnej wspólnoty skupionej wokół Hotelu Lambert i jest materialnym śladem działalności politycznej i społecznej ugrupowania oraz rodu Czartoryskich. Z uwagi na ich obszerną korespondencję z zagranicznymi współpracownikami, krewnymi i znajomymi nekrologi stanowią ważną część kolekcji. Podstawą zbioru – podobnie jak w BPP – są druki rozsyłane do emigrantów, zaproszenia na ekshumacje, msze rocznicowe oraz prośby o modlitwy za duszę. Wśród adresatów wymienić można księcia Adama Jerzego Czartoryskiego oraz członków jego najbliższej rodziny: księcia Władysława Czartoryskiego (1828–1894), jego żonę Marię Amparo Muñoz (1834–1864), księcia Witolda Czartoryskiego (1822–1865), hrabiego Jana Działyńskiego (1829–1880) czy współpracowników: archiwisty Hipolita Błotnickiego (1792–1886), Antoniego Rutkowskiego (1805–1873) oraz adresowane bezpośrednio do Hotelu Lambert.

Nekrologi z lat 30. XIX wieku w zbiorach BPP i BCzart. dotyczą przede wszystkim emigrantów i mają kilka wspólnych cech. Są to zazwyczaj niewielkie karty pojedyncze

¹² J. P e z d a, *Historia Biblioteki Polskiej w Paryżu w latach 1838–1893*, Kraków 2013, s. 10, *Studia z Historii XIX Wieku*, t. 3.

¹³ BPP, Zbiór Nekrologów. Litera Ł. Łukomski Teophile Marcel Denis.

¹⁴ BPP, Zbiór Nekrologów. Litera M. Mycielski Michał.

¹⁵ BPP, Zbiór Nekrologów. Litera K. Korolec Leon.

¹⁶ BPP, Zbiór Nekrologów. Litera S. Sakhnowski Alexandre.

o wymiarach 21,5 × 13,5 cm i mniejsze. Można spotkać także karty podwójnie złożone o wymiarach 23 × 18 cm. Mają stosunkowo prostą formę literacką, pozbawioną zazwyczaj ozdobnych fraz oraz motywów ikonograficznych. Na niektórych egzemplarzach widnieje motyw urny nakrytej kirem. Nie posiadają ramki żałobnej i brak jest informacji o wydawcy lub drukarzu. Większość nekrologów została napisana w języku polskim, z użyciem polskich znaków diakrytycznych, a ich forma różni się od francuskich nekrologów z tego okresu. Możemy także trafić na nekrologi w języku francuskim. Zachowały się również pojedyncze zawiadomienia o śmierci, które łączyły informacje o zgonach emigrantów z zaproszeniami na msze w intencji zmarłych poza granicami Francji. Przykładem może być nekrolog Kaliksta Nałęcza Borzewskiego (1805–1836), uczestnika powstania listopadowego oraz członka francuskiej Legii Cudzoziemskiej, który zginął 1 sierpnia 1836 roku w bitwie pod Zubiri w Hiszpanii¹⁷.

Najstarszy druk funeralny w zbiorze BPP pochodzi z 1834 roku i dotyczy Ludwika Zambrzyckiego (1803–1834), powstańca listopadowego oraz działacza emigracyjnego. Tekst składa się z dwóch części: w pierwszej przypomniano zasługi i funkcje zmarłego, a w drugiej zawarto informacje na temat uroczystości pogrzebowych. Zebrani zostali zaproszeni do mieszkania zmarłego, znajdującego się pod adresem rue de Chaillot nr 56. Nad tekstem umieszczono niesygnowany miedzioryt przedstawiający nagrobek oraz stojącą przed nim postać¹⁸. Wcześniejsze druki albo nie zachowały się w zbiorach bibliotek, albo w ogóle ich nie sporządzano, ponieważ uchodźcy mieszkali głównie w obozach wojskowych na terenie Francji.

W grudniu 1834 roku, w Auxerre, na gruźlicę zmarł polski działacz i publicysta Maurycy Mochnacki (1803–1834). Zachowało się zaproszenie na mszę żałobną, która odbyła się 12 stycznia 1835 roku w kościele Saint-Germain-des-Près w Paryżu. Zaproszenie pozbawione znaków religijnych jest adresowane do Nemezego Koźuchowskiego (1797–1871). Tekst, napisany w języku polskim bez błędów i z polskimi znakami diakrytycznymi, zawierał wolne miejsce na datę uroczystości, która została wpisana ręcznie. Generał Henryk Dembiński (1791–1864), podpisany pod tekstem, trafnie stwierdził, że „strata ta jest stratą Narodową”¹⁹. Z 1835 roku pochodzą także nekrologi hrabiego Gustawa Małachowskiego (1797–1835)²⁰ (fot. 1) oraz generała Ludwika Paca (1778–1835)²¹. Akcentowano w nich przede wszystkim wojenną i polityczną przeszłość zmarłych, a zwłaszcza ich udział w powstaniu listopadowym²².

¹⁷ BCzart., rkp. 6982 III, t. 2, Pogrzeby polskie i nabożeństwa żałobne, s. 79–82.

¹⁸ BPP, Zbiór Nekrologów. Litera Z. Zambrzycki Ludwik; BCzart., rkp. 6982 III, t. 2, dz. cyt., s. 31.

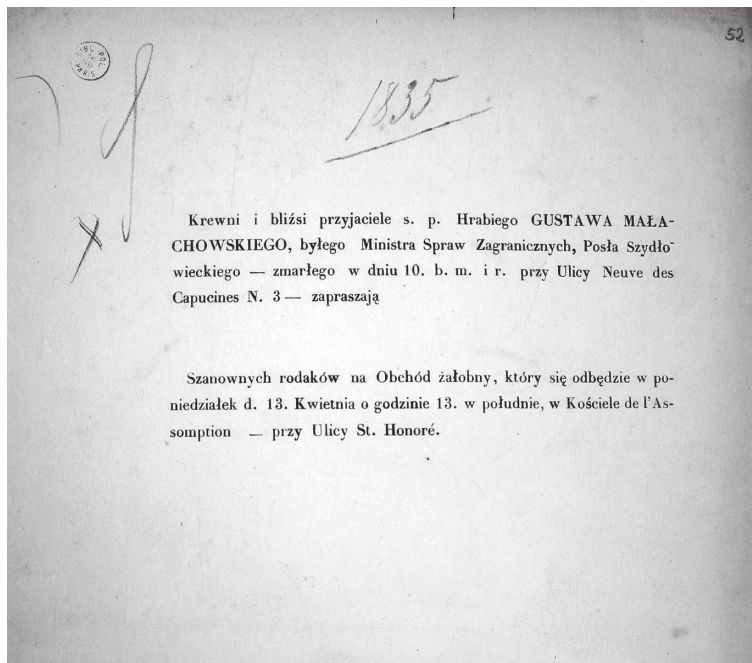
¹⁹ BPP, Zbiór Nekrologów. Litera M. Mochnacki Maurycy.

²⁰ BPP, rkp. 2365, k. 52–53.

²¹ BPP, rkp. 2365, k. 67–68: „W dniu 31 sierpnia r. b. zszedł z tego świata w Smyrnie, hrabia Ludwik Pac, senator wojewoda generał dywizji wojsk polskich. Stroskani tą nieodżałowaną stratą krewni i przyjaciele w Bogu spoczywającego zapraszają szanownych rodaków na obchód żałobny, który się odbędzie w Kościele St. Louis d’Antin dnia 30 bieżącego miesiąca i roku w południe. Paryż, d. 26 października 1835 r.”

²² BPP, rkp. 2365, k. 52–53.

Fot. 1. Nekrolog Gustawa Małachowskiego

Źródło: Biblioteka Polska w Paryżu, rkp. 2365, k. 52–53

Z 1835 roku pochodzi również zaproszenie na pogrzeb akademika wileńskiego Daniela Czechowicza (1810–1835), który zmarł 7 grudnia w Paryżu. Uroczystości miały miejsce w kościele Saint-Germain-des-Prés w środę o godzinie 11²³. W nekrologach z tego okresu często podkreślano wojenną przeszłość zmarłych, w tym ich udział w powstaniu listopadowym, jak w przypadku działacza politycznego Aleksandra Świętosławskiego (1811–1835)²⁴ lub historyka Józefa Straszewicza (1801–1838)²⁵.

Nekrologi z lat 40. XIX wieku nieco różniły się od wcześniejszych. Miały formę podwójnie złożonych kart o wymiarach 27 × 21 cm lub mniejszych. Teksty najczęściej pisano w języku polskim, używając polskich znaków diakrytycznych i oszczędnej formy literackiej, choć pojawiały się również druki w języku francuskim. Drukowano zaproszenia na uroczystości upamiętniające polskich emigrantów zmarłych poza Europą. Niektóre z tych druków przybierały formę przypominającą święte obrazki. Zaczęły pojawiać się elementy ozdobne, takie jak winietki z motywem urny nakrytej kirem czy ramka żałobna wokół tekstu lub przy krawędziach.

²³ BCzart., rkp. 6982 III, t. 2, dz.cyt., s. 71–74.

²⁴ BPP, rkp. 2365, k. 99.

²⁵ Tamże, k. 95.

Spośród druków z lat 40. na uwagę zasługują zwłaszcza dwa nekrologi informujące o śmierci Juliana Ursyna Niemcewicza (1758–1841)²⁶. Ich forma podkreślała znaczącą rolę zmarłego w środowisku emigracyjnym. Jeden z nich jest napisany w języku polskim, drugi we francuskim. Tekst polski jest szczególnie interesujący, gdyż wyraża uczucia smutku i żalu, które dotknęły całą emigrację. Formuła: „Wielką i nieodżałowaną ponieśliśmy stratę”²⁷ stanowi część oracji pogrzebowej. Drugi zaś ma bardziej konwencjonalny charakter, typowy dla francuskich druków funeralnych²⁸. Nekrologi zapraszające na pogrzeb Karola Kniaziewicza (1762–1842) także opublikowano w dwóch językach. Co ciekawe, teksty w obu językach są niemal identyczne, choć polska wersja jest nieco bardziej rozbudowana. To wyjątkowy przypadek, w którym francuski nekrolog wzoruje się na strukturze polskiego odpowiednika. W treści podkreślono wojskową przeszłość Kniaziewicza i jego zasługi dla ojczyzny oraz zwrócono się ze szczególnym apelem do zaproszonych: „Rodacy wojskowi mający mundury zechcą w nich obchodzić asystować”²⁹.

Przykładem zawiadomienia o mszy żałobnej w intencji zmarłego jest druk dotyczący Aleksandra Wereszczyńskiego (?–1842), kapitana w powstaniu podolskim. Zmarł prawdopodobnie 26 kwietnia 1842 roku w Azji (być może w Persji). W pierwszą rocznicę śmierci w Paryżu jego przyjaciele zorganizowali nabożeństwo żałobne, które odbyło się 28 kwietnia 1843 roku w kościele Saint-Roch³⁰.

²⁶ Tamże, k. 63–64; BPP, Zbiór Nekrologów. Litera N. Niemcewicz Julian Ursyn.

²⁷ BPP, Zbiór Nekrologów. Litera N. Niemcewicz Julian Ursyn:

SZANOWNI RODACY!

Wielką i nieodżałowaną ponieśliśmy stratę. JULIAN URSYN NIEMCEWICZ, przygotowany do śmierci przyjęciem SS. Sakramentów, zakończył cnotliwe i pełne zasług życie, d. 21 maja o pół do 10tej z rana, w mieszkaniu swoim na ulicy du Marché d’Aguesseau, n. 8. - Exekutorowie Testamentu nieboszczyka, wzywamy Was, Szanowni Rodacy, abyście przyszli oddać Mu ostatnią posługę chrześcijańską na obchodzie pogrzebowym, który się odbędzie w Poniedziałek d. 24 Maja, o godz. 10tej z rana, w Kościele Wniebowzięcia (de l’Assomption) na ul. St.-Honoré; zkąd, zaraz po odbytem nabożeństwie, orszak pogrzebowy uda się do Montmorency, gdzie zwłoki zmarłego, stosownie do Jego woli, będą tegoż dnia pochowane.

KAROL NIEMCEWICZ

XIĄŻE ADAM CZARTORYSKI

GENERAŁ K. KNIAZIEWICZ.

²⁸ BPP, Zbiór Nekrologów. Litera N. Niemcewicz Julian Ursyn; BCzart., rkp. 6982 III, t. 2, dz. cyt., s.111–112:

Vous êtes prié d’assister aux Convoi, Service et Enterrement de Monsieur Julien Ursin NIEMCEWICZ, Sénateur Castellan, Officier du Grand-Cordon de Ordre de Saint-Stanislas, etc. etc.; décédé le 21 mai 1841, en son domicile, rue du Marché d’Aguesseau 8; qui se feront le lundi 24 du courant, à 10 heures, en l’Église de l’Assomption, sa paroisse.

De profundis.

De la part de Messieurs Charles Ursin Niemcewicz, neveu du Prince Adam Czartoryski du Général Charles Kniaziewicz, ses exécuteurs testamentaires [...].

²⁹ BPP, Zbiór Nekrologów. Litera K. Kniaziewicz Karol; BCzart., rkp. 6982 III, t. 2, dz. cyt., s. 137.

³⁰ BPP, Zbiór Nekrologów. Litera W. Wereszczyński Aleksander.

Interesującym dokumentem jest nekrolog generała Juliana Sierawskiego (1777–1849), zmarłego na cholerę 12 czerwca 1849 roku w Ternes pod Paryżem. Wydrukowaną datę pogrzebu: „15 czerwca 1849 roku, w piątek” ręcznie zmieniono, dopisano również godzinę pogrzebu. Generał został pochowany 14 czerwca na cmentarzu w Neuilly, a 24 maja 1856 roku przeniesiony na cmentarz Montmartre do grobu zbiorowego zwanego grobem członków Rządu Narodowego³¹.

Dokumenty z lat 50. i 60. to zazwyczaj karty złożone podwójnie o wymiarach 20 × 14 cm lub około 26,5 × 21 cm. Nekrologi w języku polskim rzadko przyjmują postać odbitki litograficznej pisma ręcznego. Z taką sytuacją mamy do czynienia w przypadku nekrologu pułkownika Kazimierza Paprockiego (1799–1857)³².

Druki w języku francuskim to karty podwójnie złożone o wymiarach 26,5 × 21 cm lub 21 × 13 cm. Wokół nekrologu może znajdować się ramka żałobna o szerokości 0,2–0,5 cm. W większości przypadków nie mają żadnych graficznych symboli religijnych, choć na kilku z nich można znaleźć krzyż. W górnej części często pojawiają się motywy dekoracyjno-symboliczne, składające się z amfory, urny opasanej girlandami roślinnymi i draperiami, które symbolizują nietrwałość życia. Tekst nekrologu dzieli się na trzy główne części. Pierwsza zawiera informacje o zmarłym, jego zasługach i odznaczeniach, druga dotyczy szczegółów uroczystości pogrzebowych, a trzecia kończy się datą i miejscem napisania zawiadomienia. Nowością w porównaniu z drukami z poprzedniego okresu jest dodanie na końcu wezwania: „Wieczny odpoczynek racz mu dać Panie” lub początkowych słów psalmu 130: „De profundis”.

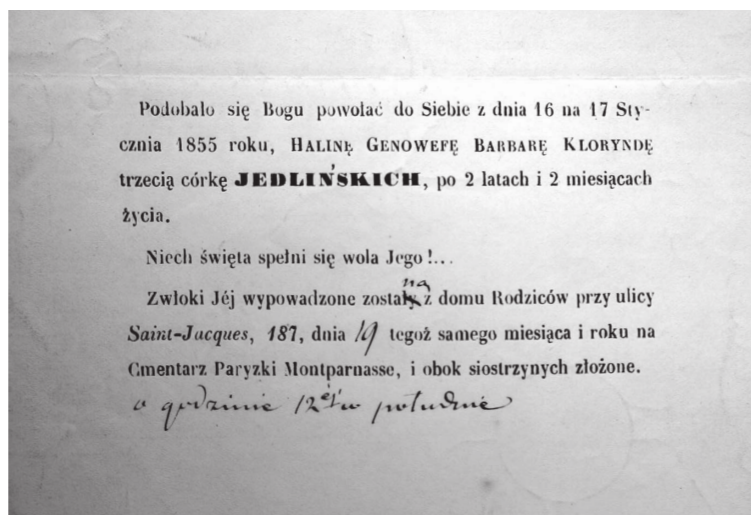
Niezwykle poruszającą część materiałów stanowią nekrologi dzieci, które są świadectwem rodzinnych tragedii i często odzwierciedlają trudne warunki życia prowadzące do przedwczesnych zgonów. Warto podkreślić, że na emigracji liczba dzieci była relatywnie mała, co sprawiało, że ich śmierć stawała się szczególnie przejmującym symbolem tragedii uchodźców. Przykładem może być nekrolog córki Juliana Jedlińskiego (1809–1882), porucznika, dyrektora Polskiej Wyższej w Paryżu, dwuletniej Haliny Jedlińskiej (1852–1855)³³ (fot. 2).

³¹ *Polacy pochowani na cmentarzu Montmartre oraz Saint-Vincent i Batignolles w Paryżu. Praca zbiorowa*, red. A. Biernat, i S. Górzyski, Warszawa 1999, s. 132–133; BPP, rkp. 2365, k. 79–80: „Przyjaciele ś. p. Jenerała SIERAWSKIEGO, zapraszają szanownych rodaków na pogrzeb w dniu 14 b.m., w Czwartek, odbyć się mający. Ciało nieboszczyka wyprowadzone będzie z mieszkania jego, 53, Avenue de la République, à Neuilly, do Kościoła i na cmentarz w Neuilly, o godzinie 3 po południu. Paryż, dnia 13 czerwca 1849”.

³² BPP, Zbiór Nekrologów. Litera P. Paprocki Kazimierz.

³³ BPP, Zbiór Nekrologów. Litera J. Jedlińska Helena.

Fot. 2. Nekrolog Haliny Jedlińskiej

Źródło: Biblioteka Polska w Paryżu. Zbiór Nekrologów

W drukach ulotnych niewiele uwagi poświęcano przedstawicielkom płci pięknej. Należy pamiętać, że ich ogólna liczba na emigracji była dość mała. W XIX wieku postrzegano je przez pryzmat mężczyzn, z którymi były związane. Informacje o śmierci kobiet były zazwyczaj redagowane w sposób podkreślający społeczną pozycję ich mężów. Jednym z wyjątków jest nekrolog Celiny Mickiewiczowej (1812–1855). Rodzina Mickiewiczów była tak dobrze znana w Paryżu, że nie istniała potrzeba umieszczania dodatkowych informacji o mężu³⁴. Zachował się również druk poświęcony księżnej Marii Wirtemberskiej (1768–1854). Ze względu na rozwód z księciem Ludwikiem Fryderykiem Aleksandrem Wirtemberskim (1756–1717) nie znajdziemy tu informacji o byłym mężu. Szczególny nacisk położono na religijność zmarłej, jej cechy duchowe oraz książęcy rodowód. Wyeksponowano także jej powiązania z bratem – księciem Adamem Jerzym Czartoryskim³⁵. Czasami materiały zawierają rękopiśmienne dopiski z dodatkowymi informacjami, których nie ujęto w oficjalnym druku. Zdarzało się, że

³⁴ BPP, rkp. 2365, k. 57–58: „Celina z Szymanowskich Mickiewiczowa, po długiej i bolesnej chorobie, zakończyła żywot ziemski, opatrzona ss. Sakramentami, dnia 5 marca 1855. Ciało zmarłej wyprowadzone będzie o godzinie 11tej dnia 8go b. m., z mieszkania przy ulicy Sully, n 1, do kościoła parafialnego Ś. Pawła przy ul. Ś. Antoniego, na żałobne nabożeństwo. Paryż, dnia 6 marca 1855. De profundis”.

³⁵ BPP, rkp. 2365, k. 107–108: „Marya z Xiążąt Czartoryskich Xiężna Wirtemberska przeszła do wieczności w dniu 21 października r. b. W 89ym roku życia, opatrzona świętymi sakramentami. Zwłoki zmarłej wyprowadzone będą z domu Quai d’Anjou n. 3 we środę, dnia 25 października, o godzinie wpół do 11tej, do kościoła Ś. Ludwika na wyspie, a z tamtąd po odbytem nabożeństwie odwiezione na cmentarz w Montmorency. Brat nieboszczki Xiąże Adam Czartoryski ze swoją Rodziną zaprasza Współziomków do oddania Jej ostatniej chrześcijańskiej posługi. Wieczny Odpoczynek racz jej dać Panie. Paryż, dnia 22 października 1854 roku Hotel Lambert”.

były świadectwo szczególnych okoliczności śmierci. Na nekrologu Karoliny Podhorskiej z domu Markowskiej (1831–1859) ręcznie dopisano w języku polskim „spaliła się przymierzając suknię”³⁶.

W XIX-wiecznej Francji ogłoszenia o zgonie przybrały sformalizowaną formę. W BPP zachował się niewypełniony formularz, będący oficjalnym drukiem, do którego wpisywano odpowiednie dane. W centralnej części umieszczano informacje o rodzinie zmarłego, zarówno bliskiej, jak i dalszej, podczas gdy sam zmarły pozostawał w tle. Dlatego niemal wszystkie francuskie nekrologi były do siebie bardzo podobne. Natomiast te pisane przez polskich emigrantów nie podlegały takim formalnym ograniczeniom, przez co znacznie się różniły. Wraz ze stopniową asymilacją powstańczej społeczności pojawiły się nekrologi rodzin, współpracowników o pochodzeniu francuskim, a także osób istotnych dla polskiej społeczności w Paryżu.

Chrześcijańska liturgia pogrzebowa składała się z trzech etapów: w domu zmarłego, w kościele oraz na cmentarzu, co ilustrują zachowane druki. Ciało zmarłego, które zazwyczaj spoczywało w mieszkaniu, transportowano do kościoła, gdzie odprawiano nabożeństwo żałobne. Po ceremonii zmarłego przewożono na cmentarz. Jeśli zmarły nie miał rodziny, przyjaciele organizowali uroczystości pogrzebowe. W przypadku Juliana Ursyna Niemcewicza nekrolog podpisali wykonawcy testamentu. W drukach zwracano uwagę na pobożność i głęboką wiarę zmarłych, czego przykładem są słowa: „opatrzone sakramentami zakończył cnotliwy swój żywot”³⁷, odnoszące się do marszałka powiatu usztyckiego Leona Stempowski (1791–1855) lub opis dotyczący Juliana Ursyna Niemcewicza „przygotowany do śmierci przyjęciem ss sakramentów, zakończył cnotliwe i pełne zasług życie”³⁸. Podkreślano również zasługi zmarłego, zwłaszcza w działalności politycznej, wojskowej, zdobyte medale i odznaczenia, a także zaangażowanie społeczne na emigracji oraz działania *pro publico bono*.

Nekrologi są cennym źródłem wiedzy o życiu polskich emigrantów, ich działalności oraz wkładzie w życie społeczno-polityczne na obczyźnie. Analiza tych tekstów pozwala lepiej zrozumieć historię polskiej emigracji, a także ukazuje tradycje pogrzebowe pielęgnowane poza granicami kraju. Informacje w nich zawarte stanowią istotne uzupełnienie innych źródeł historycznych, umożliwiając głębsze zrozumienie zarówno losów indywidualnych, jak i szerszych procesów społecznych. Jak piszą Andrzej Biernat i Sławomir Górzyński w swej monumentalnej pracy dotyczącej inskrypcji nagrobnych na cmentarzu w Montmorency: „ukazują, w jaki sposób pamiętano o zmarłych w przestrzeni rodzinnej i społecznej, a także geograficznej i historycznej”³⁹. Rosnące zainteresowanie badawcze tymi dokumentami odzwierciedla coraz większą świadomość ich znaczenia jako wartościowych materiałów historycznych.

³⁶ BPP, Zbiór Nekrologów. Litera P. Podhorski Caroline.

³⁷ BPP, Zbiór Nekrologów. Litera S. Stempowski Leon.

³⁸ BPP, Zbiór Nekrologów. Litera N. Niemcewicz Julian Ursyn.

³⁹ A. Biernat, S. Górzyński, *Cmentarz Champeaux w Montmorency. Groby polskie*, Warszawa 2021, s. 18.

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

Kraków, Biblioteka Książąt Czartoryskich, rękopis: 6982 III, t. 2, Pogrzeby polskie i nabożeństwa żałobne.
 Paryż, Biblioteka Polska, rękopisy: 2364, 2365.
 Paryż, Biblioteka Polska, Zbiór Nekrologów.

BIBLIOGRAFIA

- Biernat A., Górzyński S., *Cmentarz Champeaux w Montmorency. Groby polskie*, Warszawa 2021.
Encyklopedia wiedzy o książce, kom. red. A. Birkenmajer i in., Wrocław 1971.
Encyklopedia współczesnego bibliotekarstwa polskiego, kom. red. K. Głombinowski, B. Świdorski, H. Więtkowska, Wrocław 1976.
 Estreicher K., *Bibliografia polska XIX-go stulecia*, „Biblioteka Warszawska” 1862, t. 3, s. 507–550.
 Kolbuszewski J., *Z głębokim żalem... O współczesnej nekrologii*, Wrocław 1997.
 Migoń K., *Bibliologia o drukach ulotnych i okolicznościowych*, [w:] *Druki ulotne i okolicznościowe. Wartości i funkcje. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej, Wojnowice, 8–10 października 2004*, red. nauk. K. Migoń, M. Skalska-Zlat, A. Żbikowska-Migoń; przy współpr. E. Herden, Wrocław 2006, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr 2866, s. 9–19.
 Pezda J. *Historia Biblioteki Polskiej w Paryżu w latach 1838–1893*, Kraków 2013, *Studia z Historii XIX Wieku*, t. 3.
Podręczny słownik bibliotekarza, oprac. G. Czapnik, Z. Gruszka, H. Tadeusiewicz, Warszawa 2011.
Polacy pochowani na cmentarzu Montmartre oraz Saint-Vincent i Batignolles w Paryżu. Praca zbiorowa, red. A. Biernat i S. Górzyński, Warszawa 1999.
 Polskie obiekty na Międzynarodowej Liście Programu UNESCO Pamięć Świata, UNESCO, <http://www.unesco.pl/komunikacja-i-informacja/pamiec-swiata/polskie-obiekty-na-liscie-pamieci-swiata/> [dostęp: 14.12.2024].
 Pugaczewicz I.H., *Ceremonie żałobne nie robią się tylko dla zmarłego, bo ten już czuć zaprzestał... – o roli tradycji pogrzebowych i upamiętnianiu zmarłych na emigracji w praktyce dydaktyczno-wychowawczej Szkoły Polskiej na Batignolles*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2019, nr 2 (172), s. 255–273.
 Serocha K., *Biblioteka Polska w Paryżu (1838–1871)*, Warszawa 2017.
Słownik języka polskiego, T. 2, L–P, red. nauk. M. Szymczaka, oprac. haseł A. Bańkowska [i in.], Warszawa 1979.
 Wańczowski M., Burzka-Janik M., Lenart M., *Księga żałoby i śmierci*, Warszawa 2009, s. 291–292.

ABSTRAKT

Artykuł przedstawia druki ulotne i okolicznościowe jako istotne źródła do badania historii polskiej Wielkiej Emigracji we Francji w latach 1831–1871, ze szczególnym uwzględnieniem Paryża jako centrum życia emigracyjnego. Najwięcej uwagi poświęcono nekrologom, które stanowią unikalne świadectwo losów polskich emigrantów, ich działalności oraz wpływu na życie społeczno-polityczne poza granicami kraju. Artykuł podejmuje również próbę rekonstrukcji obyczaju pogrzebowego wśród polskiej diaspory, wskazując na znaczącą rolę druków ulotnych w zachowaniu i propagowaniu tradycji pogrzebowych. Analiza tych tekstów pozwala na lepsze zrozumienie zarówno indywidualnych losów emigrantów, jak i szerszych procesów pielęgnowania tożsamości narodowej i religijnej na obczyźnie.

SŁOWA KLUCZOWE:

druki ulotne, nekrologi, Wielka Emigracja, Francja, Paryż

FUNERARY TRADITIONS OF POLISH ÉMIGRÉS IN XIX CENTURY FRANCE.
OBITUARIES

ABSTRACT

The article presents ephemera and commemorative prints as important sources for studying the history of the Polish Great Emigration in France between 1831 and 1871, with a special focus on Paris as the centre of the cultural life of the Polish émigrés. Particular attention has been paid to the obituaries, which constitute a unique testimony to the fate of Polish émigrés, their activities and their impact on socio-political life abroad. The author also attempts to reconstruct funeral customs of the Polish diaspora, pointing to the important role of ephemera in preservation and propagation of specific funeral traditions. The analysis of these texts allows for a better understanding of the individual fates of the émigrés as well as the broader processes of cultivating their national and religious identity abroad.

KEYWORDS:

ephemera, obituaries, Great Emigration, France, Paris